The Gleaner

Vol 25 (2005)

In Memoriam of Philippos Iliou

«Νέοι Έλληνες». Ο νεολογισμός και τα
συνδηλούμενά του στα 1675

Δημήτρης Γ. Αποστολόπουλος

doi: [10.12681/er.34](https://doi.org/10.12681/er.34)

To cite this article:

Αποστολόπουλος Δ. Γ. (2005). «Νέοι Έλληνες». Ο νεολογισμός και τα συνδηλούμενά του στα 1675. *The Gleaner*, 25, 87–99. <https://doi.org/10.12681/er.34>

“ΝΕΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ” Ο ΝΕΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΤΑ ΣΥΝΔΗΛΟΥΜΕΝΑ ΤΟΥ ΣΤΑ 1675

Η ΕΜΦΑΝΙΣΗ ΤΟΥ ΝΕΟΛΟΓΙΣΜΟΥ (ανέοι “Έλληνες”) σέ έντυπο βιβλίο τὸ ὁποῖο δημοσιεύτηκε στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 17ου αἰώνα καὶ ἡ διερευνήση τοῦ ἰδεολογικοῦ περιβάλλοντος, μέσα στὸ ὁποῖο ἐκκολλάφθηκε ὁ νεολογισμὸς αὐτός, ἀποτελεῖ τὸ στόχο αὐτῆς τῆς μελέτης.

I

Τὸ 1675 ἐκδίδεται στὴ Βενετία τὸ βιβλίο *Ἱστορίαι παλαιαὶ καὶ πάνυ ὠφέλιμοι τῆς περιφήμου πόλεως Ἀθήνης... παρὰ τοῦ λογιωτάτου ἐν ἱερεῦσι κυρίου Γεωργίου Κονταρῆ ἀπὸ τὰ Σέρβια... Ἐνετίησιν αἰοσε*.¹

Τὸ έντυπο εἶναι γνωστὸ καὶ βιβλιογραφημένο,¹ ἐνῶ ἀντίτυπά του ἔχουν ἐντοπιστεῖ σέ βιβλιοθήκες τοῦ ἐλλαδικοῦ χώρου: Ἀθήνα,² Θεσσαλονίκη,³ Ἅγιο Ὅρος⁴ ἀλλὰ καὶ σέ βιβλιοθήκες τοῦ ἐξωτερικοῦ: Παρίσι,⁵ Μόσχα,⁶ Σόφια.⁷ Γνωστὸς εἶναι καὶ ὁ συγγραφέας του, ὁ Γεώργιος Κονταρής: δά-

1. Ἀνδρέας Παπαδόπουλος Βρετός, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία ἤτοι Κατάλογος τῶν ἀπὸ πτώσεως τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας μέχρι ἐγκαθιδρύσεως τῆς ἐν Ἑλλάδι Βασιλείας τυπωθέντων βιβλίων παρ' Ἑλλήνων εἰς τὴν ὁμιλουμένην, ἢ εἰς τὴν ἀρχαίαν ἐλληνικὴν γλῶσσαν*, Μέρος Β', Ἀθήνα 1857, σ. 35, ἀρ. 62· E. Legrand, *Bibliographie Hellénique... XVII siècle...*, τ. 2, Παρίσι 1894, σ. 318-321, ἀρ. 528.

2. Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη καὶ Γεννάδειος· βλ. Θωμάς Ι. Παπαδόπουλος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία (1466-1800)*, τ. 1, Ἀθήνα 1984, σ. 234, ἀρ. 3159.

3. Κεντρικὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης· βλ. Χ. Γ. Πατρινέλης, «Γεώργιος Κονταρής, λόγιος τοῦ ΙΖ' αἰῶνα ἀπὸ τὰ Σέρβια», *Ἡ Κοζάνη καὶ ἡ περιχὴ της. Ἱστορία – Πολιτισμὸς*, Κοζάνη 1997, σ. 460 σημ. 3.

4. Μ. Μεγίστης Λαύρας, μ. Καρακάλλου, μ. Ξηροποτάμου καὶ Σκήτη Ἀγίας Ἀννης – Κυριακόν· βλ. Θωμάς Ι. Παπαδόπουλος, *Βιβλιοθήκες Ἀγίου Ὁρους. Παλαιὰ ἐλληνικὰ έντυπα*, Ἀθήνα 2000, σ. 61.

5. Βιβλιοθήκη τῆς École des langues orientales· βλ. E. Legrand, *Bibliographie Hellénique... XVII siècle...*, ὁ.π., σ. 321.

6. Βιβλιοθήκη τοῦ Συνεδικοῦ Τυπογραφείου τῆς Μόσχας· βλ. E. Legrand, *Bibliographie Hellénique... XVII siècle...*, ὁ.π.

7. Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη «Kiril i Metodij»· Manio Stojanov, *Livres Grecs anciens en Bulgarie*, Σόφια 1978, σ. 33, ἀρ. 121β.

ΕΙΣ ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ

ΚΑΓ' ΠΑΝΥ Ω' ΦΕΛΙΜΟΙ

ΤΗΣ ΠΕΡΙΦΗΜΟΥ

ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΕΟΚΡΑΤΕΙΑΣ.

ΑΙΤΙΝΕΣ ΕΣΥΝΑΘΡΟΙΣΘΗΣΑΝ

ΕΚ ΠΟΛΛΩΝ ΚΑΙ ΔΙΑΦΟΡΩΝ

Βιβλίων, Ελληνικῶν τε καὶ Ἰταλικῶν, καὶ εἰς ἀπλὴν φράσιν

σωετέθησαν παρὰ τῆς λογιστῆς ὅν Ἰερεῦσι Κυρίου

Γεωργίου Κομταρῆ ἀπὸ τὰ Σέρβια. Διὰ δὲ δαπάνης

τῆς εὐγενεῆς Κυρίου Πέτρου Γάσπαρι ἐτυπώθη-

σάμ ἐς κοινὴν ὠφέλειαν τῶν φιλομαθῶν.

Ἀρχιταγῆν ἡ Ἱστορία αὕτη, καθάπερ φαίνεται ἀπὸ τὸν χρόνον τῆς Κίρκης

τῆς πρώτης Βασιλείας τῆς Ἀθήνης, ὅστις ἦτον ἐν ἔτει ἀπὸ Α' δ' α. β. γ. δ'.

καὶ τελειώνει ἕως τὸν χρόνον τῆς Ἀγίας Διονυσίας τῆς Ἀρειοπαγίτης,

ὅστις ἦτον πάλιν ἐν ἔτει ε. φ. ι. η'. μένει τὸ μέσον διάστημα

ὅπῃ ἔγιναν αὗται αἱ Ἱστορίαι ὅπῃ ἐλθέτωσαν,

να εἶναι χρόνοι, γ. ρ. ι. δ'.

Διορθώσει τῆς Σοφιστῆς Α'μβροσίου τῆς Γραδνίγης, Α'ββᾶ

καὶ Βιβλιοφύλακος τῆς ΑΓΓΙΟΥ ΜΑΡΚΟΥ.

Con Licenza de' Superiori, & Priuilegio.

ΕΝ ΕΤΙ ΗΣΙΝ, α. χ. α. ε.

Παρά Ἀνδρέα τῆς Γουλιανῶ.

σκαλος, κωδικογράφος, χρυσοκεντητής, συγγραφέας και μεταφραστής, επιμελητής εκδόσεων στη Βενετία, βιβλιόφιλος, ιερέας και στη συνέχεια επίσκοπος Σερβίων και μητροπολίτης Σμύρνης, όπως εϋστοχα τὸν χαρακτηρίζει ὁ τελευταῖος μελετητής του, ὁ Χ. Γ. Πατρινέλης.⁸

Τὸ ἔντυπο, ποὺ δὲν εἶναι συνταγμένο σὲ λόγια γλώσσα ἀλλὰ στὴν κοινὴ ἑλληνικὴ, δὲν ἀποδίδει ἓνα πρωτότυπο ἔργο τοῦ Κονταρῆ ἀλλὰ ἓνα συμπύλημα ἀπὸ διάφορα, ἰταλικά καὶ ἑλληνικά, ἔργα σχετικὰ μὲ τὴν ἱστορία τῆς ἀρχαίας Ἀθήνας. Τὸ ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ πρωτότυπο ἔργο τὸ δηλώνει ρητὰ ὁ ἴδιος ὁ Κονταρῆς μὲ ὅσα ἀναγράφει στὴ σελίδα τίτλου τοῦ βιβλίου του: [*Ἱστορίαι παλαιαί...*] αἵτινες ἐσυναθροίσθησαν ἐκ πολλῶν καὶ διαφόρων βιβλίων Ἑλληνικῶν τε καὶ Ἰταλικῶν.⁹

Ἀντίθετα, πρωτότυπα εἶναι ὅσα ὁ Κονταρῆς ἀναφέρει στὴν ἀφιερωτικὴ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν χορηγὸ τῆς ἐκδόσης, τὸν Πέτρο Γάσπαρη,¹⁰ καὶ πρὸς τὸν φίλο τοῦ χορηγοῦ Γιαννούλη Πουλημένο, ἀλλὰ καὶ ὅσα παρουσιάζει στὸν Πρόλογό του πρὸς τοὺς ἀναγνώστες του· ἐνδιαφέρουσες εἶναι καὶ ὅσες σκέψεις καὶ κρίσεις παρεμβάλλει σὲ ὅσα μεταφράζει ἀπὸ τὶς πηγὲς ποὺ χρησιμοποιοῦ. Ἀνάμεσα σὲ αὐτὰ τὰ πρωτότυπα τμήματα τοῦ ἔργου του προβάλλει καὶ ὁ νεολογισμὸς «νέοι Ἕλληνες».

II

Ὁ Κονταρῆς λοιπὸν δὲν ἀποκαλεῖ τοὺς Ἕλληνες τῆς ἐποχῆς του Ρωμιούς ἢ Γραικούς, οὔτε ἀπλῶς Ἕλληνες,¹¹ ἀλλὰ τοὺς ὀνομάζει «νέους Ἕλληνες». Νὰ διευκρινίσουμε ἀμέσως πῶς ὁ ἐπιθετικὸς προσδιορισμὸς «νέοι» δὲν ἔχει νὰ κάνει μὲ τὴν ἡλικία, διότι στὴν ἐπίμαχη φράση περιέχεται καὶ τὸ οὐσιαστικὸ «παῖδες»: ὁ συγγραφέας ἀπευθύνεται στοὺς «παῖδας τῶν νέων Ἑλλήνων», κατὰ συνέπεια, καθὼς θὰ πρέπει νὰ ἀποκλειστέῃ μιὰ διπλὴ ἀναφορὰ σὲ ἡλικιακὰ δεδομένα, γίνεταί φανερό πῶς «νέους Ἕλληνες» ἀποκαλεῖ τοὺς Ἕλληνες τῆς ἐποχῆς του. Μία ἀκόμα ἐπιβεβαίωση εἶναι πῶς, στὴν ἴδια φράση, τοὺς ἀντιπαραθέτει στοὺς «παλαιούς Ἕλληνες»: Ἀπὸ ὅλα τὰ σκο-

8. «Γεώργιος Κονταρῆς...», ὁ.π., σ. 460· περισσότερα βιογραφικὰ στοιχεῖα βλ. πρὸς κἀτω στὸ κείμενο.

9. Βλ. Χ. Γ. Πατρινέλης, ὁ.π., σ. 468 σημ. 24, σχετικὰ μὲ τὴν κυριότερη πηγὴ ποὺ χρησιμοποίησε ὁ Κονταρῆς· πβ. καὶ Ἀλεξάνδρα Σφοῖνη, *Ξένοι συγγραφεῖς μεταφρασμένοι ἑλληνικά, 15ος-17ος αἰώνας*, Ἀθήνα 2003, σ. 111-112.

10. Ἡ ἰδιότητα τοῦ Γάσπαρη ὡς χορηγοῦ τῆς ἐκδόσης προβάλλει ἀπὸ τὴ σελίδα τίτλου τοῦ βιβλίου: [*Ἱστορίαι παλαιαί...* ἐσυναθροίσθησαν... συνετέθησαν... Διὰ δαπάνης δὲ τοῦ εὐγενεστάτου Κυρίου Πέτρου Γάσπαρι ἐτυπώθησαν...].

11. Βλ. περισσότερα γιὰ τὸ θέμα στὴ συνέχεια τῆς μελέτης.

τεινὰ καὶ αἰνιγματώδη ζητήματα ὅποῦ εἶχαν οἱ παλαιοὶ τῶν Ἑλλήνων σοφοί, ὃ φιλομαθεῖς τῶν νέων Ἑλλήνων παῖδες, τὸ πλέον δυσκολογράφητον καὶ ἀπορίας γέμον ἦτον τοῦτο. Ἦγουν τὸ γνωθὶ σαυτόν». Μὲ τὴ φράση αὐτὴ ἀνοίγει τὸν Πρόλογό του πρὸς τοὺς ἀναγνώστες του,¹² εἰσάγοντας, γιὰ πρώτη ὥστε γνωρίζω φορά, τὸν συνδυασμὸ δύο ὄρων σὲ ἔντυπο, ὄρων οἱ ὅποιοι πολὺ ἀργότερα, καὶ ὕστερα ἀπὸ τὴ μεγάλη χρήση, θὰ συντεθοῦν σὲ μία λέξη.

Ποιὰ σχέση ὅμως ἔχουν αὐτοὶ οἱ «νέοι Ἑλληνες» μὲ τοὺς «παλαιούς»; Ἀμεση καὶ ὀργανικὴ, ὑποστηρίζει ὁ Κονταρῆς, διότι ἀνήκουν στὸ ἴδιο γένος. Ὁ σκοπὸς ἄλλωστε γιὰ τὸν ὅποιο ἀποφάσισε νὰ παρουσιάσει τὸ πόνημα αὐτὸ ποὺ ἀναφέρεται στοὺς παλαιούς Ἑλληνες εἶναι ἀκριβῶς αὐτός: νὰ κάνει τὰ παιδιὰ τῶν νέων Ἑλλήνων νὰ γνωρίσουν «ἐαυτά», νὰ συνειδητοποιήσουν δηλαδὴ «ἀπὸ τί εὐγενικὸν καὶ περίφημον γένος» κατὰγονται καὶ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ νὰ ἀναλογιστοῦν τίς ὑποχρεώσεις ποὺ ἔχουν. Ἡ προτροπὴ εἶναι ρητὴ: «ἐπειδὴ εἵμεσθεν ἀπόγονοι τοιούτων μεγάλων καὶ σοφῶν ἀνδρῶν, πρέπον εἶναι νὰ τοὺς μιμούμεσθεν εἰς ὅλα τὰ καλὰ ἔθνη, καὶ νὰ μὴ κάμνωμεν οὐδαμῶς πράγματα ἐκείνων ἀνάξια». Καὶ τὴν προτροπὴ τὴν συνοδεύει ἡ ἐπισήμανση ἐνὸς κινδύνου: «ὅταν δὲν μιμούμεσθεν τοὺς προγόνους εἰς τὴν μάθησιν, εἰς τὴν φρόνησιν καὶ εἰς τὴν ἀνδρείαν, τότε δὲν λεγόμεσθεν τῶν Ἑλλήνων ἀπόγονοι, ἀλλὰ μάλιστα τινῶν οὐδαμινῶν ἐτέρων βαρβάρων».¹³

Τέλος, ὁ Κονταρῆς δὲν παραλείπει νὰ τονίσει τὴν «σχεδὸν» μοναδικότητα τοῦ ἔθνους τῶν Ἑλλήνων σὲ γενναῖα ἔργα καὶ ἀνδραγαθίες. Στὸ βιβλίό μου, δηλώνει, ὁ ἀναγνώστης θὰ βρεῖ «τοιαῦτα γενναῖα ἔργα καὶ τοσαύτας ἀνδραγαθίας τῶν ἡμετέρων προγόνων, ὅποῦ σχεδὸν εἰς οὐδένα ἔθνος θέλει εὔρη τινὰς ὁμοίας, ἐὰν ἀναγνώσῃ τῶν ἐθνῶν πάντων τὰς παλαιάς, καὶ νέας Ἱστορίας, τὰς ἀπὸ κτίσεως Κόσμου γενομένας μέχρι τὴν σήμερον».¹⁴

Γιατί ὅμως μπορούμε νὰ χαρακτηρίσουμε ὡς νεολογισμὸ τὸν συνδυασμὸ τῶν ὄρων «νέοι Ἑλληνες» ποὺ ἐμφανίστηκε σὲ ἔντυπο στὰ 1675;

III

Ρωμαῖοί, Ἑλληνες, Γραικοί: μὲ ἓνα ἀπὸ τὰ τρία αὐτὰ ὀνόματα χαρακτηρίζονταν ὅσοι ἔζησαν μέσα στὸν κλοιὸ τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας στὸ διάστη-

12. *Ἱστορίαι παλαιαί...*, σ. 7, χ.ἀ.

13. *Ο.π.*, σ. 7-8, χ.ἀ. ὅλα τὰ παραπάνω χωρία.

14. *Ο.π.*, σ. 8, χ.ἀ.

μα τῶν τεσσάρων περίπου αἰώνων ποὺ μεσολάβησαν ἀπὸ τὴν Ἀλωση ὡς τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασι.¹⁵ Μὲ τοὺς ἴδιους λίγοι πολὺ ὅρους χαρακτηρίζονταν καὶ ὅσοι ὀρθόδοξοι χριστιανοὶ ἔζησαν στὶς βενετοκρατούμενες περιοχές.¹⁶

Τὸ ὄνομα Νέοι Ἑλληνες (ΝεοἙλληνες —καὶ μὲ ὅλα τὰ παράγωγά του) ὁ Στέφανος Α. Κουμανούδης τὸ ἐντοπίζει νὰ ἐμφανίζεται σὲ ἔντυπο μόλις τὸ 1854: «ΝεοἙλλην, ὁ. ΝεοἙλληνες, οἱ. Γερμ. Neugriechen. Ἄ. Π. Βρετ. [18]54...», σημειώνει στὴ Συναγωγὴ νέων λέξεων ὑπὸ Λογίων πλασθισῶν ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς.¹⁷ Καὶ ἐννοεῖ βέβαια τὸν Ἀνδρέα Παπαδόπουλο Βρετὸ καὶ τὸ ἔργο του *Νεοελληνικὴ Φιλολογία* ἧτοι *Κατάλογος τῶν ἀπὸ πτώσεως τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας μέχρι ἐγκαθιδρύσεως τῆς ἐν Ἑλλάδι Βασιλείας τυπωθέντων βιβλίων παρ' Ἑλλήνων εἰς τὴν ὁμιλουμένην, ἢ εἰς τὴν ἀρχαίαν ἐλληνικὴν γλῶσσαν, Μέρος Α', Ἀθήνα 1854*, στὸ ὁποῖο ὁ Βρετὸς, στὸν «Πρὸς τὸν ἀναγνώστην» πρόλογό του, χρησιμοποιεῖ τὸν τύπο «Νεοελλήνων».¹⁸

Γενικὴ πάντως εἶναι ἡ ἐντύπωση πὼς ὁ νεολογισμὸς δημιουργεῖται μετὰ τὴν ἱδρυση τοῦ νέου ἐλληνικοῦ κράτους τὸ 1832. Αὐτὴ τὴ γενικὰ ἀποδεκτὴ ἁπόψη τὴν ἔχουν ἀποτυπώσει καὶ τὰ νεότερα Λεξικά τῆς Νεοελληνικῆς Γλώσσας ποὺ δημοσιεύτηκαν τὸ 1998. Αὐτὸ τὸ λῆμμα στὸ Λεξικὸ τῆς κοινῆς Νεοελληνικῆς τοῦ Ἰδρυμάτος Τριανταφυλλίδη: «Νεοέλληνας ὁ: Ἑλληνας τῆς νεότερης Ἑλλάδας».¹⁹ περισσότερο λεπτομερειακὸ τὸ λῆμμα

15. Βλ. πρῶχειρα Κ. Θ. Δημαράς, «Τὸ σχῆμα τοῦ Διαφωτισμοῦ», *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τ. 11, Ἀθήνα 1975, σ. 348-350 [= *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*, Ἀθήνα 1977, σ. 82-86 καὶ 473-474 (τὸ ἴδιο κείμενο ἐμπλουτισμένο μὲ σημειώσεις)].

16. Βλ. τίς τελευταῖες γιὰ τὸ θέμα ἐργασίες, δημοσιευμένες καὶ οἱ δύο στὸν τελευταῖο τόμο τοῦ περιοδικοῦ *Θησαυρίσματα*: Χρύσα Μαλτέζου, «Οἱ Ἑλληνες μέτοικοι στὴ Βενετία μετὰ τὴν Ἀλωση. Ταυτότητα καὶ ἐθνικὴ συνείδησις», *Θησαυρίσματα* 35 (2005), 175-184 καὶ Σωτήρης Κουτμάνης, «Ὁψεις τῆς ἐγκατάστασης τῶν Ἑλλήνων στὴ Βενετία τὸ 17ο αἶωνα», *στό ἴδιο*, 309-339. Στὶς μελέτες αὐτὲς σημειώνεται καὶ ἡ προηγούμενη γιὰ τὸ θέμα βιβλιογραφία, ὅπως καὶ στοιχεῖα γιὰ τοὺς ὅρους ποὺ χρησιμοποιοῦν οἱ βενετικὲς ἀρχεὲς γιὰ νὰ χαρακτηρίσουν τοὺς ὀρθόδοξους Ρωμιούς, Γραικοὺς ἢ Ἑλληνες ὑπάρχουσες τῆς Γαληνοτάτης.

17. Ἀθήνα 1900, σ. 691. Στὸ ἴδιο λῆμμα ὁ Κουμανούδης ἀναφέρει καὶ ἄλλες, μεταγενέστερες, χρήσεις τοῦ ὅρου. Στὸν Κουμανούδη ὀφείλεται ἡ γραφὴ «ΝεοἙλλην» κτλ.

18. Ἀνδρέας Παπαδόπουλος Βρετὸς, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία* ἧτοι *Κατάλογος...*, σ. κβ'. Ἡ φράση του εἶναι: «συγγράμματα τῶν ἀκμασάντων νεοελλήνων συγγραφέων».

19. Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Ἰνστιτούτο Νεοελληνικῶν Σπουδῶν [Ἰδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη], *Λεξικὸ τῆς κοινῆς Νεοελληνικῆς*, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 905.

στο Λεξικό τῆς Νέας Ἑλληνικῆς γλώσσας τοῦ Γ. Μπαμπινιώτη: «Νεοέλληνας (ὁ), ὁ Ἕλληνας ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς ἰδρύσεως τοῦ νέου ἐλληνικοῦ κράτους (1832) μέχρι σήμερα· ὁ ὅρος χρησιμοποιήθηκε συχνὰ ἀπὸ Ἕλληνες καὶ ξένους γιὰ νὰ ἀντιδιασταλοῦν οἱ σύγχρονοι Ἕλληνες πρὸς τοὺς ἀρχαίους κυρ[ίως] ἀλλὰ καὶ τοὺς βυζαντινούς, μὲ μιὰ τάση γιὰ χειραφέτηση ἀπὸ τὴν ἀρχαιοελληνικὴ παράδοση καὶ προβολὴ τῆς ἀξίας τοῦ νεότερου ἐλληνισμοῦ».²⁰ Γιὰ ὅ,τι ὅμως ἀφορᾷ τὴ χρονολόγηση τῆς χρήσης τοῦ ὅρου προκειμένου νὰ διακριθοῦν οἱ σύγχρονοι ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες, θὰ πρέπει νὰ δεχτοῦμε πὼς τὸ ὅριο *post quem* γιὰ τὴ χρήση τοῦ ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες μελετητὲς εἶναι, κατὰ τὸν συντάκτη τοῦ Λεξικοῦ, τὸ 1854, ἀφοῦ στὸ ἴδιο λῆμμα σημειώνεται πὼς «ἡ λ[έξη] μαρτυρεῖται ἀπὸ τὸ 1854» —σιωπηρὴ ἀναφορὰ στὴ λεξικογραφικὴ ἐργασία τοῦ Κουμανοῦδη *Συναγωγὴ νέων λέξεων*.

Βέβαια τὸ χρονολογικὸ ὅριο τῆς ἐμφάνισης τοῦ ὅρου «Νεοέλληνας» σὲ ἔντυπο πρέπει, νομίζω, νὰ μεταθεθεῖ σαράντα χρόνια νωρίτερα, ἀπὸ τὸ 1854 στὸ 1815. Τὴ μετάθεση αὐτὴ τὴν ἐπιβάλλει ἓνα τεκμήριο ποὺ ἦρθε στὴν ἐπιφάνεια μόλις τὸ 1964. Συγκεκριμένα· τότε δημοσιεύτηκε ὁ χειρόγραφος κώδικας τοῦ Ἰωάννη Οἰκονόμου, στὸν ὁποῖο εἶχε συγκεντρώσει ἐπιστολικά κυρίως κείμενα.²¹ Ἀνάμεσα στὰ κείμενα αὐτὰ ἦταν καὶ μιὰ ἐπιστολιμαία διατριβὴ τοῦ Παναγιώτη Σοφιανόπουλου πρὸς τὸν Ἰωάννη Βηλαρά, γραμμένη στὰ 1815, «διατριβὴ» στὴν ὁποία χρησιμοποιοῦνται οἱ ὅροι «Νεοέλληνες, νεοελληνικὸν Γένος κτλ.».²² Στὸ τέλος τοῦ κειμένου ἀναγράφεται ἡ φράση: «Κορφοὶ — ἐν τῇ τυπογραφίᾳ τῆς διοικήσεως», φράση ποὺ ὁδηγεῖ

20. Γ. Μπαμπινιώτης, *Λεξικὸ τῆς Νέας Ἑλληνικῆς γλώσσας*, Ἀθήνα 1998, σ. 1181. Παρόμοιοι περιεχομένου εἶναι τὸ λῆμμα καὶ στὴ δευτέρη ἔκδοση τοῦ Λεξικοῦ (Ἀθήνα 2002).

21. Ἰωάννου Οἰκονόμου *Λαρισσαίου, 1783-1842, Ἐπιστολαὶ διαφόρων Ἑλλήνων λογίων, ἀνωτάτων κληρικῶν, Τούρκων διοικητῶν, ἐμπόρων καὶ ἐσναφιῶν (1759-1824)...* Ἀνέκδοτος χειρόγραφος κώδικας. Μεταγραφή, Παρακολούθηση, Πρόλογος, Γιάννη Α. Ἀντωνιάδη. Φιλολογικὴ παρουσίαση, Μελέτη, Πίνακες, Μ. Μ. Παπαϊωάννου, Ἀθήνα 1964.

22. Τὸ κείμενο τοῦ Σοφιανόπουλου στίς σελίδες 220-227· οἱ ὅροι στίς σ. 222, 223, 225, 226. Ὁ Λέανδρος Βρανούσης, «Ἰδεολογικὲς ζυμώσεις καὶ συγκρούσεις», *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τ. 11, Ἀθήνα 1975, σ. 442-443 ἀναφέρει τὸ τεκμήριο αὐτὸ χωρὶς νὰ σημειώσει τὸν ἀποδέκτη τῆς ἐπιστολιμαίας διατριβῆς. Τὸ ὄνομα τοῦ ὅμως ἀποκαλύπτεται εὐκόλως ἀπὸ ὅσα ὁ ἴδιος ὁ Βρανούσης παραθέτει στὴν Ἐκθεσὴ του, «Νέαι προσκτήσεις τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου», *Ἐπετηρίς Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου* 14 (1964), 294. Ἀς σημειωθεῖ πὼς τὴν ἐπόμενη χρονιά, τὸ 1816, ἐντοπίζουμε τὸν ὅρο «Νεοελληνική» καὶ σὲ ἰδιωτικὴ ἐπιστολὴ· τὸν χρησιμοποιεῖ ὁ Ἰωάννης Οἰκονόμου σὲ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Ἰωάννη Βηλαρά (*Ἰωάννου Οἰκονόμου Λαρισσαίου, 1783-1842, Ἐπιστολαί...*, σ. 265-267· ὁ ὅρος στὴ σ. 266).

στην πεποίθηση ὅτι τὸ κείμενο ποὺ σώζεται στὸν κώδικα τοῦ Οἰκονόμου ἀντιγράφηκε ἀπὸ ἔντυπο, μολονότι ἀπὸ τὸ ἔντυπο αὐτὸ δημοσίευμα δὲν ἔχει, ὡς σήμερα, ἐντοπιστεῖ κάποιος ἀντίτυπό του.²³

Κατὰ συνέπεια, ὁ συνδυασμὸς τῶν ὅρων «νέοι Ἕλληνες» ποὺ συνα- ντοῦμε ἐκατὸν σαράντα χρόνια πρὶν, στὸ ἔντυπο τοῦ 1675, εἶναι πράγματι ἓνας νεολογισμὸς καὶ ἀξίζει νὰ διερευνήσουμε τὸ περιβάλλον μέσα στὸ ὁποῖο ἐκκολάφθηκε.²⁴ Καὶ πρῶτα νὰ ἀναζητήσουμε τὴ σχέση ποὺ συνέδεσε τὸ συγγραφέα μὲ τὸ χορηγὸ τῆς ἐκδόσεως.

23. Βλ. Α. Βρανούσης, «Νέαι προσκτήσεις...», *δ.π.*, καὶ Φίλιππος Ἡλιού, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τοῦ 19ου αἰώνα. Βιβλία — Φυλλάδια*, τ. 1: 1801-1818, Ἀθήνα 1997, σ. 431 ἀρ. 1815.66.

24. Συναφὴς ἀλλὰ ὄχι ταυτόσημος εἶναι καὶ ὁ ὅρος «νεώτεροι Ἕλληνες». Εἶναι συναφὴς διότι περιέχει καὶ αὐτὸς τὸ στοιχεῖο τοῦ «νέου», ἀλλὰ ὁ συγκριτικὸς βαθμὸς στὸν ὁποῖο ἐκφέρεται δὲν ἀφήνει νὰ διακρίνουμε πάντα ἂν ὑποδηλώνεται ἓνας χρονολογικὸς ἀπλῶς προσδιορισμὸς ἢ κάτι περισσότερο, ἓνας νεολογισμὸς. Κλασικὸ παράδειγμα, τὸ ση- μείωμα τοῦ Ἰαννοῦ Λάσκαρη, γραμμένο μετὰ τὸ 1489 καὶ 1492, στὸ ὁποῖο δῆλωνε ὅτι ἀνα- ζητοῦσε χειρόγραφα μὲ «ἱστορικὰ νεωτέρων Ἑλλήνων καὶ εἴ τι ἄλλο νέον ἱστορικὸν εὑρεθῇ». Δὲν ὀνομάζει ὅμως τοὺς Ἕλληνες τῆς ἐποχῆς τοῦ «νεώτερου», ὅπως θὰ μπο- ροῦσε νὰ ὑποθέσει κάποιος ἀπομονώνοντας μόνον αὐτὴ τὴ φράση· μὲ τὸν ὅρο «νεώτερος Ἕλληνας» ὁ Λάσκαρης ἐννοεῖ συγγραφεῖς τοῦ 12ου καὶ 13ου αἰώνα: τὸν Ἰωάννη Ζωναρά, τὸν Νικήτα Χωνιάτη καὶ τὸν Νικηφόρο Γρηγορά, χειρόγραφα μὲ ἔργα τῶν ὁποίων ἀναζη- τοῦσε τὸν 15ο αἰῶνα στὴν Ἀνατολή. Τὴ φράση αὐτὴ τοῦ Λάσκαρη τὴν ἔχει χρησιμοποιεῖ- σαι σὲ μελέτες τοῦ ὁ Διονύσιος Ζακυθηνὸς (π.χ. «Αἱ ἑλληνικαὶ σπουδαὶ γέφυραι πρὸς τὴν Δύσιν», *Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 45 (1970), Ἀθήνα 1971, σ. 129, ὑποδεικνύο- ντας καὶ τὴν πηγὴ ἀπὸ τὴν ὁποία τὴν ἀντλεῖ, καὶ ὁ ἴδιος, «Χαλκοτύποις σελίσιν... Τὰ πε- ντακόσια ἔτη τοῦ ἑλληνικοῦ βιβλίου», *Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 53 (1978), Ἀθή- να 1979, σ. 614 σημ. 1 χωρὶς ἄμεση παραπομπὴ στὴν πηγὴ [= *Μεταβυζαντινὰ καὶ Νέα Ἑλληνικά*, Ἀθήνα 1978, σ. 395 καὶ 311 σημ. 1 ἀντίστοιχα]. Ὅσοι ὥστόσο χρησιμοποίησαν τὴ δεύτερη μελέτη τοῦ Ζακυθηνοῦ καὶ δὲν ἔκαναν τὸν κόπο νὰ προσφύγουν στὴν πηγὴ ποὺ ἔμμεσα ὑποδεικνύει γιὰ νὰ διαθέσουν τὸ πλῆρες κείμενο καὶ νὰ κατανοήσουν τὸ πραγματι- κό του νόημα, ὑποστηρίζουν πῶς ὁ ὅρος «νεώτεροι Ἕλληνες» ἔκανε τὴν ἐμφάνισή του στὰ τέλη τοῦ 15ου αἰῶνα γιὰ νὰ χαρακτηρίσει τοὺς Ἕλληνες τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Βλ. τὴ μελέ- τη τοῦ Β. Κνὸς, *Un ambassadeur de l'Hellénisme —Janus Lascaris— et la tradition gréco-byzantine dans l'Humanisme français*, Οὐψάλα - Παρίσι 1945, σ. 35 σημ. 2 καὶ κυ- ρίως τὴ μελέτη ἀπὸ τὴν ὁποία ἀντλεῖ τὴν πληροφορίαν καὶ ὁ Κνὸς (Μ. Ε. Gerland, *Das Studium der byzantinischen Geschichte von Humanismus bis zur Jetztzeit*, Ἀθήνα 1934, σ. 27) γιὰ τοῦ λόγου τὸ ἀληθές. Ἀντίθετα, ὁ ὅρος «νεώτεροι Ἕλληνες» ποὺ χρησιμο- ποιοῦν οἱ Δημητριάδης στὴ Γεωγραφία τους ἀναφέρεται στοὺς Ἕλληνες τῆς ἐποχῆς τους· βλ. Δανιὴλ [Φιλιππίδης] καὶ Γρηγορίου [Κωνσταντῆ], *Γεωγραφία Νεωτερικὴ*, τ. 1, Βιέννη 1791, σ. 135, 139 καὶ 141.

IV

Τὸ βιβλίο ποὺ περιέχει τὸ νεολογισμό τυπώθηκε, ὅπως εἶδαμε, στὴ Βενετία. Ὁ συγγραφέας ὅμως τοῦ ἔργου, ὁ Γεώργιος Κονταρῆς, δηλώνεται στὴ σελίδα τίτλου τοῦ βιβλίου ὡς «ιερεὺς... ἀπὸ τὰ Σέρβια», ἐνῶ ὁ φερόμενος ὡς χορηγὸς τῆς ἐκδόσης στὴ σελίδα τίτλου τοῦ βιβλίου Πέτρος Γάσπαρης, στὴν ἐπιγραφή τῆς ἀφιερωτικῆς ἐπιστολῆς ποὺ ὁ Κονταρῆς προτάσσει στὸ ἔργο του, μαζὶ μὲ τὸν φίλο του Γιαννούλη Πουλημένο χαρακτηρίζονται ὡς Ἀθηναῖοι («τοῖς ἐκ πόλεως Ἀθήνης»). Τὸ ἐρώτημα λοιπὸν ποὺ ἀνακύπτει εἶναι, πῶς ἔτυχε νὰ συνεργαστοῦν αὐτοὶ οἱ Ἀθηναῖοι μὲ τὸν ἱερέα ἀπὸ τὰ Σέρβια;

Ἡ ἀφορμὴ γιὰ τὴ συνεργασία τους φαίνεται νὰ ἦταν τὸ γεγονός πὼς οἱ δύο ἀπὸ αὐτοὺς, ὁ Γεώργιος Κονταρῆς καὶ ὁ Πέτρος Γάσπαρης, βρίσκονταν ἐκεῖνὴ τὴν ἐποχὴ στὴ Βενετία. Ὁ Πέτρος Γάσπαρης ἦταν Ἀθηναῖος στὴν καταγωγή ἀλλὰ ἔμπορος ποὺ διέμενε στὴν πρωτεύουσα τῆς Γαληνοτάτης· ἦταν μάλιστα ἐξέχον μέλος τῆς ἐλληνικῆς κοινότητος Βενετίας, ἀφοῦ τὴν 6ῃ Ἀπριλίου τοῦ 1674 ἐκλέχθηκε *governatore* τῆς ἀδελφότητος τοῦ Ἀγίου Νικολάου.²⁵ Ἐνῶ ὁ ἀπὸ τὰ Σέρβια καταγόμενος Γεώργιος Κονταρῆς βρισκόταν στὴ Βενετία τουλάχιστον ἀπὸ τὸ 1668, ἀφοῦ γνωρίζουμε ἀπὸ τὴν ἱστορία τῆς Φλαγγινιανῆς Σχολῆς πὼς ὑπηρετοῦσε ἐκεῖ ὡς ἐπόπτης στὸ διάστημα ἀπὸ τὸ 1668 ὡς τὸ 1675.²⁶ Τὸ τρίτο πρόσωπο, ὁ ἐπίσης Ἀθηναῖος Γιαννούλης Πουλημένος, φίλος τοῦ Γάσπαρη, φαίνεται πὼς κατοικοῦσε στὴν Ἀθήνα, ἀφοῦ ὁ Κονταρῆς στὴν ἀφιερωτικὴ ἐπιστολὴ του πρὸς τοὺς χορηγοὺς τῆς ἐκδόσης δηλώνει πὼς δὲν τὸν γνωρίζει προσωπικά: «μὲ τοὺς αἰσθητοὺς ὀφθαλμοὺς καθόλου τὸν τιμιώτατον κύριον Γιαννούλην [Πουλημένον] δὲν τὸν ἐγνώρισα».²⁷ Φαίνεται πὼς ἡ συνεργασία ἔγινε ἀνάμεσα στὸν

25. Ἑλληνικὸ Ἰνστιτοῦτο Βενετίας, *Παλαιὸ Ἀρχεῖο*, reg. 193 (capitolare VI), φ. 66^v. Εὐχαριστῶ τὸν κύριο Σωτῆρη Κουτμάνη ποὺ ἐρευνῆσε, ὕστερα ἀπὸ παράκλησή μου, τὸ Ἀρχεῖο τοῦ Ἰνστιτούτου καὶ μοῦ γνωστοποίησε αὐτὴ τὴν πληροφορία.

26. Βλ. Ἀθαν. Ε. Καραθανάσης, *Ἡ Φλαγγινεὺς Σχολὴ τῆς Βενετίας*, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 137-138.

27. Στὴν ἐκδόση τῆς Βενετίας σ. 2, χ.ἀ.· σ. 318 στὴν ἀναδημοσίευση τοῦ κειμένου τῆς ἐπιστολῆς ἀπὸ τὸν E. Legrand, *Bibliographie Hellénique... XVII siècle...*, ὁ.π. Τὴν ἀθηναϊκὴ καταγωγή τους τὴ θεμελιώνουν καὶ ὅσα ὁ Κονταρῆς ἀναφέρει στὴ συνέχεια θέλοντας νὰ τονίσει τὴν ἄμεση σχέση τους μὲ τοὺς «παλαιούς» Ἕλληνες: «οἱ παλαιοὶ τῶν Ἑλλήνων καὶ ὑμέτεροι πρόγονοι, ὧ τιμιωτάτη ξυνωρίς», γράφει ἀπευθυνόμενος καὶ στοὺς δύο Ἀθηναίους, «οὐδὲν ἦσαν τόσον πρόθυμοι εἰς ἄλλον ἔργον... ὅσον εἰς τὸ νὰ ἀμείβωνται πλουσιοπαρόχως μὲ μεγάλα χαρίσματα ἐκείνους ὅπου νὰ ἤθελαν ἀριστεύσει ὅπως δῆποτε

Κονταρή καὶ τὸν Γάσπαρη· τὸ ὄνομα τοῦ Γιαννοῦλη Πουλημένου ἀναφέρθηκε στὸ βιβλίο γιὰ χάρη τοῦ πραγματικοῦ χορηγοῦ τῆς ἐκδόσεως, τοῦ Γάσπαρη.

Τὸ δεύτερο λοιπὸν θέμα ποὺ τίθεται εἶναι νὰ διερευνήσουμε πῶς προέκυψε αὐτὴ ἡ συνεργασία τῶν δύο αὐτῶν προσώπων.

V

Ἡ διαμονὴ στὸν ἴδιο τόπο ἀποτελεῖ ἀσφαλῶς πρόσφορη συνθήκη γιὰ νὰ ἀναπτυχθεῖ μιὰ συνεργασία· ἂν ὅμως θέλουμε νὰ βροῦμε τὴ βαθύτερη αἰτία αὐτῆς τῆς συνεργασίας, πρέπει, νομίζω, νὰ δοῦμε τὸ σκοπὸ τὸν ὁποῖο ᾔθελε νὰ ὑπηρετήσῃ τὸ βιβλίο καὶ νὰ ἐρμηνεύσουμε γιατί ὁ χορηγὸς πείστηκε νὰ ἀναλάβῃ τὴ δαπάνη τῆς ἐκδόσεώς του. Ἡ μήπως ἀκολουθήθηκε ἡ ἀντίστροφη πορεία; Ποιός, σὲ τελευταία ἀνάλυση, εἶχε τὴν πρωτοβουλία γιὰ τὴ συνεργασία αὐτή; Ἀραγε ὁ Κονταρὴς ἀποφάσισε νὰ γράψῃ ἓνα ἱστορικὸ βιβλίο καὶ μετὰ ἀναζήτησε κάποιον χορηγὸ ὃς πρόκειται γιὰ βιβλίο γραμμένον κατὰ παραγγελίαν τοῦ χορηγοῦ;

Δὲν σώζονται ἄλλα στοιχεῖα ποὺ νὰ μᾶς βοηθοῦν νὰ ἀπαντήσουμε σὲ αὐτὸ τὸ ἐρώτημα, ἐκτὸς ἀπὸ ὅσα προσφέρει τὸ ἴδιο τὸ βιβλίο καὶ ἀπὸ κάποια τεκμήρια ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὴ μετέπειτα συμπεριφορὰ τῶν δύο αὐτῶν προσώπων. Ἄς ἐπιχειρήσουμε λοιπὸν πρῶτα μιὰ, κεφαλαιώδη ἔστω, ἀνάλυση τοῦ περιεχομένου τοῦ βιβλίου.

Σὲ ἓνα πρῶτο ἐπίπεδο, τὸ βιβλίο παρουσιάζει τὴν ἱστορία τῆς ἀρχαίας Ἀθήνας ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Κέκροπος ὡς τὴν ἐποχὴ τοῦ Διονυσίου τοῦ Ἀρειοπαγίτου». Σὲ ἓνα δεύτερο, θέλει νὰ τονίσει καὶ νὰ τονώσει τὴν ἱστορικὴ μνήμη τῶν ἀνέων Ἑλλήνων». Σὲ ἓνα τρίτο, δὲν χάνει εὐκαιρία νὰ παρουσιάσει τὰ δεινὰ ἀπὸ «τὸν καιρὸν ὅποῦ ἐπάρθη, Θεοῦ παραχωρήσει, τὸ βασίλειον [τὸ βυζαντινὸ δηλαδὴ κράτος] ἀπὸ τοὺς χριστιανοὺς καὶ ἐδόθη εἰς τῶν Τουρκῶν τὰς χεῖρας».²⁸ Τὰ ἴδια αὐτὰ δεινὰ τὰ ὑφίσταται καὶ ἡ Ἀθήνα: «Τότε [στὰ χρόνια τῆς Ἀλωσεως] ἐπάρθησαν καὶ αἱ λοιπαὶ χῶραις τῆς Ἑλλάδος, ὁμοῦ μὲ τὰς Ἀθήνας, ἀπὸ τοὺς Ἀγαρηνοὺς, οἱ ὅποιοι ταῖς ἐξουσιάζουσι καὶ τυραννοῦσι μέχρι τὴν σήμερον μὲ διάφορας τυραννίδαις,

διὰ τὴν πατρίδα των». Γιὰ τὸ καλὸ τῆς πατρίδας σας χορηγήσατε χρήματα προκειμένου νὰ ἐκδοθεῖ αὐτὸ τὸ βιβλίο, ἄρα ὁ ἑπαινος σᾶς ἀνήκει (β.π., σ. 5, χ.ἀ. καὶ E. Legrand, β.π., σ. 318-319).

28. *Ἱστορίαι παλαιαί...*, σ. τμη'-τν' (στὶς σελίδες αὐτὲς καὶ τὰ ἐπόμενα χωρία ποὺ παραθέτω).

ὡς ἄπιστοι καὶ ἀνελεήμονες τύραννοι». Ὁ συγγραφέας ὅμως δὲν μένει στὴ διαπίστωση· κλείνοντας τὸ πόνημά του, εὔχεται ὁ Θεὸς νὰ τιμωρήσει τοὺς Τούρκους τυράννους καὶ νὰ ἀποδώσει στοὺς Ἕλληνες τῆς ἐποχῆς του τὴν ἐλευθερία «ἐν τῷ παρόντι καιρῷ... καὶ ἐν τῷ μέλλοντι ζωὴν μακαρίαν καὶ αἰώνιον». Ὅσον ἀφορᾷ τὶς υποχρεώσεις τῶν νέων Ἑλλήνων, πρέπει νὰ συνειδητοποιήσουν τὴν καταγωγή τους, τὴν ἱστορία τους, καὶ νὰ μιμηθοῦν τοὺς προγόνους τους στὴ μάθηση, στὴ φρόνηση καὶ στὴν ἀνδρεία.

Τὴν πρώτη καὶ εὐλογη ὑπόθεση πὼς τὸ βιβλίο γράφτηκε ἀπὸ τὸν Κονταρῆ καὶ βρῆκε πρόθυμο χορηγὸ τὸν Ἀθηναῖο στὴν καταγωγή, ἔμπορο στὸ ἐπάγγελμα καὶ ἐξέχον μέλος τῆς ἐλληνικῆς κοινότητος τῆς Βενετίας Πέτρο Γάσπαρη, ἔρχονται νὰ τὴν κλονίσουν τὰ τεκμήρια ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὴ μετέπειτα συμπεριφορὰ τῶν δύο αὐτῶν προσώπων.

Τὴν ἴδια χρονιά, τὸ 1675, ὁ Κονταρῆς, ὁ ὁποῖος στὸ μεταξὺ ἔχει γίνεи ἱερομόναχος μετὰ τὸ ὄνομα Γρηγόριος, υπογράφει μαζί μετὸν μοναχὸ Παχώμιο μιὰ ἄλλη ἀφιερωτικὴ ἐπιστολὴ σὲ ἓνα ἄλλο βιβλίο, ποὺ ἐκδίδεται καὶ αὐτὸ στὴ Βενετία.²⁹ Ἡ ἀφιερωτικὴ ἐπιστολὴ δὲν ἀπευθύνεται αὐτῇ τῇ φορὰ σὲ ἓναν ποὺ καταγόταν ἀπὸ τὴν τουρκοκρατούμενη Ἀθήνα, ἦταν ἔμπορος καὶ διέμενε καὶ δραστηριοποιοῦνταν στὴ Βενετία, ἀλλὰ σὲ κάποιον ποὺ καταγόταν, ζοῦσε καὶ δραστηριοποιοῦνταν στὸ χῶρο τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας. Πρόκειται γιὰ τὸν «φιλοθεάμονα καὶ μουσοτρόφον» «ἄρχοντα» Μανολάκη, «τῆς μεγάλης βασιλείας τῶν Τούρκων κορυφοκρεοδόχου», ὅπως χαρακτηρίζεται στὴν ἐπιγραφὴ τῆς ἐπιστολῆς.³⁰

29. Πρόκειται γιὰ τὸ βιβλίο *Μαργαρίται, ἧτοι Λόγοι διάφοροι τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου, ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως, τοῦ Χρυσοστόμου...*, Βενετία 1675· βλ. E. Legrand, *Bibliographie Hellénique... XVII siècle...*, ὁ.π., σ. 323-326. Ἡ ἀφιερωτικὴ ἐπιστολὴ στὶς σ. 3-4 χ.ἀ. καὶ E. Legrand, ὁ.π., σ. 323-325.

30. Ὁ Μανουὴλ Γεδεών, *Ἱστορία τῶν τοῦ Χριστοῦ πενήτων, 1453-1913*, Ἀθήνα 1939, σ. 100, θέτει, χωρὶς νὰ ἀπαντᾷ, τὸ ἐρώτημα ἀν ταυτίζεται ὁ Μανολάκης ὁ Καστοριανὸς μετὰ τὸν Μανολάκη τὸν «κορυφοκρεοδόχου», τὸ πρόσωπο στὸ ὁποῖο ἀφιερώνεται αὐτὸ τὸ βιβλίο. Συνέχεια στὸ ἐρώτημα ποὺ ἔθεσε ὁ Γεδεών δὲν ἔχει, ὅσο γνωρίζω, δοθεῖ. Στὸ καίμενο πάντως τῆς ἀφιερωτικῆς ἐπιστολῆς τοῦ ἀνγνωρίζεται ὅτι ἐπέδειξε ἰδιαίτερη φροντίδα γιὰ τὴν ἐκπαίδευσιν («σὺ δὲ ὠκοδόμησας φροντιστήριον»), ἰδιότῃ μετὰ τὴν ὁποία ἔχει κατεξοχὴν συνδέσει τὸ ὄνομά του ὁ Μανολάκης ὁ Καστοριανός. Βιογραφικὰ καὶ βιβλιογραφία γιὰ τὸν τελευταῖο βλ. Μ. Ι. Μανούσακας, «Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Πατριαρχικῆς Σχολῆς. Τὰ κατὰ τὴν ἰδρυσιν τῆς Σχολῆς Μανολάκη τοῦ Καστοριανοῦ ἐπὶ τῇ βάσει καὶ νέων ἀνεκδότων πηγῶν», *Ἀθηνᾶ* 54 (1950), 4 σελ. 1· Γ. Π. Κουρνούτσος, «Σχολεῖα τῆς τουρκοκρατούμενης Καστορίας», *Γέρας Ἀντωνίου Κεραμοπούλου*, Ἀθήνα 1953, σ. 429 σελ. 1· Τάσος Ἀθ. Γριτσόπουλος, *Πατριαρχικὴ Μεγάλη τοῦ Γέ-*

Τὸ δεύτερο βιβλίο ποὺ ἐκδόθηκε τὸ 1675 δὲν ἦταν βέβαια ἱστορικοῦ περιεχομένου ἀλλὰ θρησκευτικοῦ, καὶ αὐτὸ μπορεῖ νὰ δικαιολογήσει ἴσως κάποια ἀλλαγὴ ὕφους καὶ νοημάτων στὴν ἀφιερωτικὴ ἐπιστολή. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ ἰδεολογικοῦ τύπου ἀλλαγές, ποὺ δύσκολα μποροῦν νὰ ἐρμηνευτοῦν μέσα στὸ διάστημα λίγων μηνῶν ποὺ μεσολάβησε ἀνάμεσα στὴν ἐκδοσὴ τῶν δύο αὐτῶν κειμένων.³¹ Γιὰ παράδειγμα, ἡ ἔννοια τοῦ «ἔθνους», ποὺ χρησιμοποιεῖται στὸ πρῶτο βιβλίο καὶ ἀποδίδει ἴσως τὴν χρησιμοποιούμενη στὰ βενετοκρατούμενα μέρη ἔννοια τῆς *nazione*, ἀντικαθίσταται ἐδῶ ἀπὸ τὴν περισσότερο παραδοσιακὴ ἔννοια τοῦ «γένους»· κυρίως ὅμως ἐξαφανίζεται ὁ ἔντονος ἀντιτουρκικὸς τόνος ποὺ κυριαρχεῖ στὸ βιβλίο γιὰ τὴν ἱστορίαν τῆς ἀρχαίας Ἀθήνας. Τὴν ὑπόθεσιν πὼς οἱ ἀλλαγές αὐτὲς προδίδουν τὴν ἱκανότητα προσαρμογῆς ποὺ φαίνεται πὼς διέθετε ὁ Κονταρῆς, τὴν ἐνισχύουν τεκμήρια ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὴ μετέπειτα ζωὴ του: ἐννέα περίπου χρόνια ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ βιβλίου αὐτοῦ, ἐπιστρέφει στὴν «τουρκοκρατούμενη» Ἑλλάδα καὶ ἐκλέγεται, μετὰ τὸ 1684, ἐπίσκοπος Σερβίων καὶ στὴ συνέχεια, στὰ 1690, μητροπολίτης Σμύρνης.³²

Τὰ πῦρ πάνω δεδομένα μᾶς ἐπιβάλλουν νὰ δοκιμάσουμε καὶ τὴν ἀντίθετη ὑπόθεσιν: μήπως ἡ ἐπιλογὴ τοῦ θέματος τοῦ βιβλίου καὶ κυρίως ὁ ἔντονος ἀντιτουρκικὸς τόνος τοῦ ὀφείλονται στίς ἰδεολογικὲς πεποιθήσεις τοῦ χορηγοῦ, πεποιθήσεις ποὺ ὁ εὐπροσάρμοστος Κονταρῆς εὐκολὰ ἀνέλαβε νὰ τίς ὑψηρετῇ;

Τὰ ἀντίστοιχα τεκμήρια ἀπὸ τὴ ζωὴ τοῦ Γάσπαρη μποροῦν νὰ ὑποστηρίξουν αὐτὴ τὴν ὑπόθεσιν: ὅταν τὸ 1687, δώδεκα χρόνια μετὰ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ βιβλίου, οἱ Βενετοὶ πολιορκήσαν τὴν Ἀθήνα, τόσο ὁ χορηγὸς τῆς ἐκδόσεως ὅσο καὶ ὁ ἀδελφὸς του Δημήτριος Γάσπαρης βοήθησαν τὰ βενετικὰ στρατεύματα νὰ τὴν καταλάβουν, ὥστε νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὴν τουρκικὴ τυ-

νοὺς Σχολή, τ. 1, Ἀθήνα 1966, σ. 216-217 καὶ Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος, *Ἡ ἐμφάνιση τῆς Σχολῆς τοῦ Φυσικοῦ Δικαίου στὴν «τουρκοκρατούμενη» ἐλληνικὴ κοινωνία. Ἡ ἀνάγκη μιᾶς νέας Ἰδεολογίας*, Ἀθήνα 1980, σ. 85-86, ὅπου τὰ σχετικὰ μὲ τίς οἰκονομικὲς σχέσεις ποὺ εἶχε μὲ τὸν Ἀλέξανδρο Μαυροκορδάτο. Γιὰ τὸν ὅρο «κορυφοκρσεοδόχος» μὲ τὸν ὁποῖο χαρακτηρίζεται ὁ Μανολάκης στὴν ἀφιερωτικὴ ἐπιστολὴ βλ. πῦρ κάτω στὸ κείμενο.

31. Τὴ διαδοχὴ τῶν ἐκδόσεων τὴν προσδιορίζει τὸ ἀκόλουθο στοιχεῖο: στὸ βιβλίο *Ἱστορίαι παλαιαί... τῆς περιφύμου πόλεως Ἀθήνης* ὁ Γεώργιος Κονταρῆς ἐξαργύλλει πὼς θὰ γίνῃ ἱερομόναχος («Γεώργιος ὁ Κονταρῆς, ὁ μετ' ὀλίγον Γρηγόριος διὰ τοῦ θείου ἀγγελικοῦ σχήματος μετονομασθόμενος...», φ. 4), ἐνῶ στὸ βιβλίο *Μαργαρίται* ἔχει ἤδη γίνῃ καὶ ἔχει ἀλλάξει τὸ ὄνομά του ἀπὸ Γεώργιος σὲ Γρηγόριος («ὁ ἐν ἱερομονάχοις ἐλάχιστος Γρηγόριος ὁ Κονταρῆς», ἀναφέρεται στὴν ἀφιερωτικὴ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Μανολάκη).

32. Χ. Γ. Πατρινέλης, «Γεώργιος Κονταρῆς...», *ῥ.π.*, σ. 464-467.

ραννία.³³ Τη φιλοβενετική αυτή στάση του χορηγοῦ τῆς ἔκδοσης τῆ σπηρί-
ζει ἄλλο ἓνα ἐσωτερικὸ τεκμήριο ποὺ ὑπάρχει στὸ βιβλίο: ὅταν, «Θεοῦ πα-
ραχωρήσει», «τὸ βασιλείον [ἐπάρθη] ἀπὸ τοὺς χριστιανοὺς [Ρωμιοὺς]»,
δὲν «ἐδόθη» μόνον «εἰς τῶν Τουρκῶν τὰς χεῖρας», ὅπως ἀναφέρεται στὸ βι-
βλίο, ἀλλὰ ἓνα μέρος αὐτοῦ τοῦ «βασιλείου» «ἐδόθη» καὶ «εἰς τῶν Βενετῶν
τὰς χεῖρας»! Γεγονὸς ποὺ στὸ βιβλίο δὲν ἀναφέρεται, καθὼς αὐτὰ τὰ χέρια
δὲν θεωροῦνταν ἐχθρικά ἀλλὰ φίλια.

VI

Ἄν ὅσα ἀναφέραμε μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ὑποθέσουμε βάσιμα πὼς τὸ βιβλίο
τοῦ 1675 ἀπηχεῖ τὴν ἰδεολογία τοῦ χορηγοῦ μᾶλλον παρὰ τοῦ συγγραφέα
του, τὸ νεολογισμὸ ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει θὰ πρέπει νὰ τὸν προσγράψουμε
στὸν Κονταρή, διότι εἶχε μιὰ τάση πρὸς τοὺς νεολογισμούς. Θυμίζω πὼς σὲ
ἐκείνον ἔχει προσγραφεῖ καὶ ἓνας ἄλλος, ποὺ ἐμφανίστηκε, καὶ αὐτὸς γιὰ
πρῶτη φορά, στὸ ἴδιο βιβλίο τοῦ 1675. Πρόκειται γιὰ τὸν ὄρο «παιδομάζω-
μα», τοῦ ὁποῖου τὴν πρώτη χρήση σὲ ἔντυπο ἐντοπίζουν τόσο ὁ Du Cange³⁴
ὅσο καὶ ὁ Ἐμμ. Κριαρᾶς³⁵ στὸ βιβλίο *Ἱστορία παλαιὰ... τῆς περιφύμου πό-
λεως Ἀθῆνης* καὶ τὴν προσγράφουν καὶ οἱ δύο στὸν Γεώργιο Κονταρῆ· ἐνῶ

33. Βλ. τίς ἀναφορὲς στὴν πηγὴ ποὺ δίνει αὐτὲς τίς πληροφορίες, πηγὴ ποὺ ἔχει ση-
μειώσει ὁ Χ. Γ. Πατρινέλης, «Γεώργιος Κονταρῆς...», σ. 461 σημ. 4: πρόκειται γιὰ τὴν
Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν τοῦ Ἰωάννου Μπενιζέλου. Γιὰ τίς ὑπηρεσίες τοὺς ἀνταμείφθηκαν
ἀπὸ τὴ βενετικὴ διοίκηση: ὁ Πέτρος Γάσπαρης ἔγινε διοικητὴς τῆς Κούλουρης καὶ ὁ Δη-
μήτριος διοικητὴς τῆς Αἰγίνας (βλ. πρόχειρα Κ. Δ. Μέρτζιος, «Παρθενῶν – Μοροζίνι καὶ
τὸ δράμα τῶν Ἀθηναίων», *Ἀθηνᾶ* 55 (1951), 254-257). Γενικότερα, γιὰ τὴ στάση τῶν χρι-
στιανικῶν πληθυσμῶν ὑπὲρ τῶν Βενετῶν βλ. Κων. Ντόκος, *Ἡ Στερεὰ Ἑλλάς κατὰ τὸν
ἐνετοτουρκικὸν πόλεμον (1684-1699) καὶ ὁ Σαλῶνων Φιλόθεος*, Ἀθῆνα 1975, σ. 10 ἐπ.

34. Du Cange, *Glossarium ad Scriptores Mediæ & Infimæ Græcitatiss...*, τ. 1, Λυὼν
1688, στ. 1079: «καθὼς συμβαίνει τὸ ὅμοιον καὶ σήμερον εἰς τὰ μέρη τῆς Τουρκίας, ὁποῦ
πέρνουσι τὰ παιδία τινῶν πτωχῶν εἰς τὸ λεγόμενον Παιδομάζωμα, καὶ φλογίζουσι τὴν
καρδίαν τω» ([*Ἱστορία παλαιὰ... τῆς περιφύμου πόλεως Ἀθῆνης*, Βενετία 1675], σ. 24).

35. Ἐμμανουὴλ Κριαρᾶς, *Λεξικὸ τῆς Μεσαιωνικῆς Ἑλληνικῆς Δημώδους Γραμμα-
τείας 1100-1669*, τ. 14, Ἀθῆνα 1997, σ. 214. Ὁ Κριαρᾶς παραπέμπει στὸν Du Cange καὶ
σημειώνει τὴ δεύτερη, ὕστερα ἀπὸ δύο χρόνια, χρήση καὶ δημοσίευση τοῦ ἴδιου ὅρου στὴ
μορφὴ «παιδιομάζωμα» ἀπὸ τὸν Νεκτάριο Ἱεροσολύμων: «Ὁ Χερσεόγλης..., ὁ ὁποῖος δὲν
ἦτο ἀπὸ τὸ παιδιομάζωμα, ὥσπερ τοὺς ἄλλους ἀγάδες, ἀλλὰ... ἦλθε θεληματικῶς καὶ
ἔγινε Τοῦρκος, Νεκτάρ[ιος] Ἱεροσολύμων ὁ Κρῆς, Ἐπιτομὴ τῆς, Ἱεροκοσμ[ικῆς]
Ἱστ[ορίας]..., Βενετία 1677, σ.] 334» [= I. Ν. Καζάκης, κ.ά., *Ἐπιτομὴ τοῦ Λεξικοῦ τῆς
Μεσαιωνικῆς Ἑλληνικῆς Δημώδους Γραμματείας 1100-1669* τοῦ Ἐμμανουὴλ Κριαρᾶ, τ.
2, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 383].

στο δεύτερο βιβλίο τοῦ 1675 ὑπάρχει ἕνας ἀκόμα νεολογισμὸς ποὺ, ὅσο ξέρω, εἶναι ἀθησαύριστος. Πρόκειται γιὰ τὸν ὄρο «κορυφοκρεοδόχος», μὲ τὸν ὁποῖο χαρακτηρίζεται ὁ Μανολάκης Καστοριανός· νεολογισμὸς ποὺ ἀποδίδει ἴσως στὰ ἑλληνικὰ τὸν τουρκικὸ ὄρο «celepbaşı» (ἀρχιτζελέπη): τὸν πρῶτο, τὸν κορυφαῖο τῶν προμηθευτῶν κρέατος πρέπει πιθανότατα νὰ δηλώνει ὁ ὄρος «κορυφοκρεοδόχος».³⁶

Ὁ νεολογισμὸς τοῦ πάντως «νέοι Ἕλληνες», μολονότι εἶχε ὡς ὄχημα ἕνα ἔντυπο βιβλίο, δὲν καθιερώθηκε τὴν ἐποχὴ ποὺ παρουσιάστηκε, οὔτε καὶ κανεὶς ἀναφέρθηκε στὸν Κονταρῆ ὅταν, ἀργότερα, οἱ ἱστορικὲς συνθήκες εὐνόησαν τὴν καθιέρωση τοῦ ὄρου αὐτοῦ. Ἡ γνώση ὥστόσο τῶν ἀπαρχῶν ἐνὸς φαινόμενου ποὺ δηλώνεται συνήθως καὶ μὲ ἕνα νεολογισμὸ εἶναι, νομίζω, πάντα χρήσιμη.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

36. Γιὰ τὸ ἐπαγγελμα τοῦ τζελέπη καὶ τὸ ρόλο ποὺ ἔπαιζε στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία βλ. τὴ μελέτη τῆς Bistra Cvetkova, «Le service des *celep* et le ravitaillement en bétail dans l'Empire Ottoman (XVe-XVIIIe s.)», *Études Historiques* 3 (1966), 145-172 καὶ πληρέστερα στὸ νεότερο δημοσίευσμά της «Les *Celep* et leur Rôle dans la Vie Economique des Balkans à l'Epoque Ottomane (XVe-XVIIIe s.)», M. A. Cook (ἐπιμ.), *Studies in the Economic History of the Middle East from the rise of Islam to the present day*, Λονδίνο-Νέα Ὑόρκη-Τορόντο 1970, σ. 172-192.